

Микола Кучеренко (м. Київ)

«Ми жили на одному поверсі» **Спогади Г.М. Шапран і В.С. Слупської**

Публікується записане 1998 р. на диктофон науковцями Історико-меморіального музею Михайла Грушевського інтерв'ю з Шапран Галиною Марківною (1918–2000) і Слупською (дівоче прізвище Шамрай) Вікторією Сергіївною (1925–2006), які упродовж десятиліть мешкали на вулиці Паньківській № 9. Їхні дитячі та юнацькі спогади про побачене і почуте в домі Грушевських є на сьогодні цінним історичним джерелом, що доповнює наші відомості про мешканців дому, зокрема, про самого Михайла Сергійовича, його дружину Марію Сильвестрівну, доньку Катерину, брата Олександра Сергійовича з дружиною Ольгою Олександрівною, сестру Ганну Сергіївну (в заміжжі Шамраєву, Шамрай) з її дітьми Сергієм та Ольгою, онукою Галею. Оповідачі пам'ятали і друзів родини, серед яких були також учні і співробітники Михайла Грушевського. Їхні спогади допомагають наочніше уявити відносини між мешканцями дому, сам дух тогочасної сталінської епохи. Відредагований текст спогадів доповнюють численні коментарі і фотознімки, частина з яких публікується вперше.

Ключові слова: Дім Грушевських, Михайло Грушевський, Олександр Грушевський, Ганна Грушевська (Шамрай), Марія Сильвестрівна, Катерина Грушевська.

Николай Кучеренко

«Мы жили на одном этаже» **Воспоминания Г.М. Шапран и В.С. Слупской**

Поданы детские и юношеские воспоминания многолетних жителей Дома Грушевских на улице Паньковской № 9 в Киеве Анны Марковны Шапран (1918–2000) и Слупской (девичья фамилия Шамрай) Виктории Сергеевны (1925–2006) о жизни семьи Грушевских и окружавших их людей. Воспоминания дополнены многочисленными фотоснимками, примечаниями и комментариями.

Ключевые слова: Дом Грушевских, Михаил Грушевский, Александр Грушевский, Анна Грушевская (Шамрай), Мария Сильвестровна Грушевская, Екатерина Грушевская.

Mykola Kucherenko

«We Lived on the Same Floor» **H.M. Shapran and V.S. Slupska's Memories**

It is the interview published from the recorded tapes which were done by the researchers of MykhailoHrushevskyyHistorical and Memorial Museum. The interview was held with GalynaMarkivnaShapran(1918–2000) and with Victoria SergiivnaSlupska (maiden name Shamrai) (1925–2006), who had been living in 9, Pankivskastreetfor decades. Their childhood and adolescent memories of what they saw and heard in the Hrushevskyy's house is today a valuable historical source that supplements our knowledge about the inhabitants of the house, in particular, of Mykhailo Sergiyovych, his wife Maria Sylvestrivna, his daughter Kateryna, his brother Oleksandr Sergiyovych with the wife Olga, his sister Hanna Sergiyivna (in marriage Shamraieva, Shamrai) with her children, Sergiy and Olga, granddaughter Halia. The narrators remembered thefamilyfriends, including Mikhailo Hrushevsky'spupils and colleagues. Their recollections help to imagine relationships between the residents

of the house, the spirit of the then Stalinist era more clearly. The edited text of the memories complement numerous comments and photos, some of which are published for the first time.

Key words: *the Hrushevskiy's house, Mykhailo Hrushevskiy, Oleksandr Hrushevskiy, Hanna Hrushevskya (Shamrai), Maria Sylvestrivna, Kateryna Hrushevskya.*

Минуле відтворюється не лише з архівних пошуків. Не менше значення мають свідчення живих очевидців. Тож від самого початку створення Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (ІММГ) ми намагалися розшукати рідних Великого Українця, інших мешканців Дому Грушевських. Їхні розповіді мали суттєво доповнити сухі документальні свідчення, внести неповторну, суто житейську складову. Ми, зокрема, неодноразово записували розповіді Вікторії Сергіївни Слупської, бабуся якої – Ганна Сергіївна (в заміжжі Шамраєва, Шамрай) – була рідною сестрою Михайла Грушевського. Більше того: кімната, де вона вперше побачила світ, пізніше стала кабінетом Михайла Сергійовича. Її батько Сергій Вікторович Шамрай був не лише аспірантом та співробітником Михайла Грушевського, дослідником історії Київщини, але й небожем Михайла Сергійовича. А Олександр Сергійович і Катерина Михайлівна Грушевські в дитячій свідомості Вікторії Шамрай були просто як дядя Сашенька і Катруся. На численних зустрічах Вікторія Сергіївна ділилася з науковцями всім, що сама знала і пам'ятала про життя Дому Грушевських та його мешканців, передавала сам дух тих часів. Разом ми переживали трагічні події, що нищили її найрідніших людей. Спогади Вікторії Слупської, хоч і були вже частково опубліковані¹, ще чекають свого видавця.

Дякуючи Вікторії Сергіївни, ми виходили на інших мешканців Дому Грушевських. Вона ж познайомила нас з Ганною Марківною Шапран² – багаторічною мешканкою другого поверху. Кілька разів вони разом бували в нас, у Музеї історії Києва (до виселення 2004 р. він містився у Кловському палаці) і в частково відселеному Домі Грушевських на Паньківській, 9. Викликала щире зворушення сцена, коли Вікторія Сергіївна наприкінці 1990-х рр., привівши вже майже незрячу Ганну Марківну до Дому Грушевських на зустріч з музейниками, тут же дістала голку з нитками й заходилась ремонтувати її зношений одяг. Вони залишались друзями на все їхнє довге й непросте життя...

Розповіді Галини Марківни були важливими вже хоч би й тому, що була найстаршим свідком з усіх живих на той час колишніх мешканців Дому; щось вона пам'ятала і з розповідей матері – Мотрони Кирилівни³.

Постать Галини Марківни Шапран цікава для дослідників ще й тим, що вона з матір'ю була унікальним багаторічним свідком життя Дому Грушевських – майже від 1908 р. – часу появи Грушевських на вулиці Паньківській до 1990 р., коли вона виїхала з Дому. Звичайно, далеко не про все вона знала, дещо забула. А ще не любила розповідати про себе і своїх батьків – спрацьовувала тяжка і складна школа життя. Її власний

¹ «Фантазувати і придумувати... я не буду». Спогади Вікторії Слупської (Шамрай) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 10. – С. 74.

² Шапран Ганна (Галя) Марківна (20 березня 1918, Київ – 10 жовтня 2000, Кам'янець-Подільський) походила з родини Марка Івановича і Мотрони Кирилівни (дів. прізвище. Бялоцька) Шапранів. На Паньківській № 9 – з 1924 р. У 1936–1945 рр. здобула фах лікаря-терапевта, працювала у Трускавці, а згодом у Києві. Близько 1990 р. вона переїхала з «комуналки» на Паньківській до ізолюваного помешкання на Куренівці (вул. Попова, 5, кв. 105). В останні роки життя осліпла, і з березня 1998 р. мешкала в Кам'янці-Подільському в небоги – Людмили Георгіївни Чернової. Зберегла велике зібрання побутових речей та фотокарток з Дому Грушевських, яке було передано до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Детально див.: *Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.*

³ Шапран (дів. прізвище. Бялоцька) Мотрона (Магдуся) Кирилівна (бл. 1885, с. Нова Гребля Уманського пов. – 21 вересня 1972), рано осиротівши, ще юною дівчиною прийшла в пошуках роботи до Києва, де одружилася з Марком Шапраном (бл. 1893 – 1919) з Васильківського повіту. Після його загибелі 1919 р. поневірялася з малою дитиною на Уманщині, а 1924 р. повернулася до Києва і відтоді з дочкою мешкала в Домі Грушевських. Мала повну довіру господарів Дому, тому 1933 р. після арешту Сергія Шамрая їй передали кімнату на 2-му поверсі. З 1938 р. працювала лаборантом у Бактеріологічному інституті. Детально див.: *Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.*

життєпис поставав для нас не так з її розповідей, як з інших розрізаних джерел, зокрема, свідчень її небоги Людмили Чернової. Очевидно, на той час все ще спрацьовували закладені з раннього дитинства страх і обережність. Чи не тому в її спогадах ми майже не знаходимо негативних оцінок, а розповіді про ту чи іншу особу здебільшого починаються словами: «Дуже хороша була людина...» і навіть «дуже красиві руїни» – про зруйнований більшовиками Великий Дім Грушевських. Не забуваймо й того, що, з огляду на загострене почуття обережності, в ті радянські десятиліття не прийнято було розповідати дітям про дореволюційне життя чи тогочасні політичні події (за словами іншої мешканки Дому Грушевських – Олександри Петрівни Костишиної, «було багато умовностей, темних місць»), тому в їхніх розповідях для музейників часто звучало не почуте безпосередньо від старших, а, скоріше, суб'єктивні спроби вже на схилі літ реконструювати буття майже піввікової та вікової давнини. Що далі в часі – то розмитіші обриси людей і датування подій. І все ж неможливо заперечити унікальність і наукову цінність тих спогадів, як і необхідність обережного, критичного до них ставлення. Більшість зі сказаного Ганною Марківною було записано. Зокрема, маємо диктофонний запис її та Вікторії Сергі-

ївни Слупської спільної розповіді від 16 січня 1998 р., розшифрування якого тепер подаємо з нашими коментарями, доповненнями та невеликими редагуваннями, майже повністю зберігаючи їхній виклад⁴. Тож надаємо їм слово...

– Ганно Марківно, коли Ваша сім'я оселилась на вулиці Паньківській?

Ганна Шапран і Вікторія Слупська на Паньківській, 9. Початок 1993 р. Фото М. Кучеренка. Публікується вперше.

Г. Шапран: Не знаю, з якого року [мама і батько] жили на Паньківській. Як моя мама вийшла заміж, то вони в сьомому номері⁵ зайняли квартиру. У батька квартира була в сьомому номері. Олександр Сергійович жив у Москві та Петербурзі, а квартиру здав Ціхоцькому⁶. Поляк він був. Він хороший терапевт був, на Сінному базарі мав кабінет. Мама працювала в Ціхоцького. Мама була кругла сирота, вони маму любили,

⁴ Висловлюємо щирі вдячність колишнім мешканцям Дому Грушевських Костишиній Олександрі Петрівні та Пустовойту Гергію Гавриловичу, спогади яких допомогли нам під час підготовки даного тексту до друку.

⁵ Одноповерховий будиночок з підвалом був споруджений на Паньківській № 7, найімовірніше, в першій половині – середині XIX ст. У глибині садиби були двір і сад. 28 травня 1913 р. Михайло та Марія Грушевські придбали цю садибу площею близько 502 кв. саж. 9,5 футів в Марії Олександрівни Фрейтаг фон Лорингоф за 50 тис. руб. Маєтність зацікавила Грушевських перш за все тому, що прилягала до садиби на Паньківській, 9, яку вони придбали ще 1908 р. і відтоді там мешкали: Ганна Сергіївна Шамраєва (уродж. Грушевська) з дітьми постійно, а Михайло Сергійович і Олександр Сергійович Грушевські з родинами – під час приїздів до Києва. Наразі мало відомо про мешканців Паньківської № 7 після купівлі її Грушевськими. Відомо, що поміж них був і Марко Шапран. Очевидно, Михайло Грушевський припускав можливість знесення старого будиночка і спорудження ще одного великого дому. Проте саме той невеликий будиночок упродовж 1918 – початку 1919 рр. став притулком для його родини після того, як його великий дім був знищений більшовиками в січні 1918 р. Після виїзду навесні 1919 р. родини Грушевських в еміграцію і приходу більшовиків будиночок на Паньківській № 7 був націоналізований і перетворений у комунальний. Знесений на початку 1950-х рр. Детально див.: Кучеренко М. Будинок Грушевських на вулиці Паньківській № 7 // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 12. – К., 2012. – С. 109-123.

⁶ У зв'язку з тим, що з 1908 до 1917 рр. подружжя Олександр та Ольга Грушевські перебували в Москві й Петербурзі, їхнє помешкання на Паньківській, 9 (другий поверх) орендував лікар Ціхоцький з дружиною Софією Потопівною та дітьми Станіславом, Софією (Зося) та Іриною (Руся). Невдовзі шлюб розпався і Ціхоцький виїхав з Паньківської, лишивши там дружину з дітьми (тому його ім'я мешканці не запам'ятали, але в довіднику згадується лікар з внутрішніх і дитячих хвороб «Ціхоцький 0. В.» за адресою: вул. В.Підвальна, 33 (Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1915 год. – К., 1915. – С. 694). Магдуса Бялоцька (Шапран) була служницею в Ціхоцьких, і згодом вона, як і її донька Ганна Марківна, добре згадувала цю родину. Детально див.: Кучеренко М. Мешканці дому Грушевських родини Шапранів і Ціхоцьких: долі людей і речей // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 9. – К., 2009. – С. 68-74.

дуже добре до неї ставились. Ціхоцький розвівся з жінкою і став жити десь коло Сінного базару. А потім купив собі будинок на Печерську, в І Світову війну бомба впала на дім Ціхоцького, і дім розбило. А Ціхоцька жила в нашому домі, і в революцію вона виїхала у Варшаву.

Ціхоцький теж пізніше виїхав.

В. Слупська: У неї було троє дітей – 2 дівчинки – Зося і Руся і хлопчик – Станіслав.

Магдуса Бялоцька (в заміжжі Шапран; на задньому плані) з Софією Ціхоцькою та її дітьми Стасиком, Зосяю і Русею. 1910-ті (?) рр. З приватної колекції. Публікується вперше.

Г. Шапран: Але у Варшаві вони не оставалися довго. А хлопчику дуже подобалася агрономія, і, як були в Києві, поїхали у Францію. І мама [моя] якраз з ними була. Жили там рік, і хлопчику дуже Франція сподобалася, і коли після революції вони попали в Польщу, то він в Польщі довго не затримався, а виїхав у Францію, і там працював. До нього потім мама і молодша сестра виїхали, а старша сестра вийшла заміж – це те, що вони писали мамі зразу після революції⁷.

В. Слупська: І дуже гарні фотографії у Магдусі залишились (вони їм залишили) дівчаток – дві такі однакові фотографії⁸.

– Як склались долі Ваших батьків після одруження?

Г. Шапран: Коли мама одружилася (1918 р.), через півроку батько Марко Іванович Шапран скоропостижно помер⁹, було [йому] 27 років. Мама поїхала до свого брата (мені було сім місяців) у Вінницьку область – [село] Нова Гребля. Мій дядя робив на цукровому заводі. Там мамі дуже тяжко було, погано відносилась братова. Мама там, навіть не в них – в Турбові рядом з Новою Греблею була, може, три роки (там був цукровий, каоліновий завод). Як мені було 4 чи 5 років, мама [написала листа і] просто вмолила Ганну Сергіївну¹⁰, щоб вона її забрала сюди, бо там жити з братом просто неможливо було.

– Так овдовіла Мотрона Кирилівна повернулася до Києва...

Г. Шапран: Але в мамі ні хати, нічого не було. В сьомому номері квартира, хто знає, чи була, чи пропала, та й у мамі грошей не було. Її [квартиру] зайняли, бо мама кілька років там не була. Ціхоцькі вже виїхали (після війни, в 20-х рр.). Ганна Сергіївна взяла маму за робітницю, того що в мамі ні хати, нічого не було.

⁷ Зберігся лист Софії Ціхоцької до Ольги та Олександра Грушевських (17 жовтня 1926 р.), з якого довідуємось, що на той час вона мешкала у Варшаві на вулиці Солець № 41 і намагалася допомогти Магдусі Шапран з донькою виїхати до Польщі, передавала їй гроші. Повідомляла про дітей: «Зося уже второй год замужем, Стась секретарем консульства в Лионе; месяц тому приезжал к нам в отпуск и тоже с женой; Ируся кончает весной Агрономический институт» (ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1408, арк. 51–54).

⁸ Фотографії тепер зберігаються в колекції ІММГ.

⁹ Як відомо, Марка Шапрана вбили більшовики. Проте загострений інстинкт обережності змушував Ганну Марківну розповідати, що її батько «скоропостижно помер».

¹⁰ Грушевська (в заміжжі Шамраєва, Шамрай) Ганна Сергіївна (4 квітня 1869, с. Сестринівка Бердичівського пов. Київської губ. (тепер Козятинського р-ну Вінницької обл.) – 7 серпня 1943, Київ) – сестра Михайла та Олександра Грушевських. У Києві мешкала з 1905 р., з 1908 р. – на Паньківській, 9, де займала третій поверх (у 1924 – 1929 рр. частину поверху передала Михайлові Сергійовичу з родиною, а собі залишила прохідну та праву балконну кімнати. Мала дітей Ольгу та Сергія.

Ганна Сергіївна дуже добре відносилася до мами, а Сергій Вікторович якраз женився тоді. І мама приїхала і вже варила їсти тут. Їсти було що, і куток був. Саме головне, що тепло було. Мама куховарила і ми жили на третьому поверсі, а потім на другому.

– А в якій кімнаті Ви мешкали?

Г. Шапран: Мама в коридорчику спала¹¹.

В. Слупська: Там є коридорчик, який з великого коридору веде до кухні.

Г. Шапран: Мамі ліжко поставили, там вона і спала.

– Там же було холодно!

Г. Шапран: Ні, не було. Я дружила з Лялею¹² – дочкою Ольги Вікторівни¹³. Дуже хороша дівчинка була і дуже гарна. Я була трошки старша – на рік. Я народилася 22 грудня 1918, а Ляля народилася не то в вересні, не то в серпні [1919 р.].

Ганна Шапран, нянька Олена з Вікторією Шамрай на руках і Галя Петрицька на Паньківській, 9. Київ. Приблизно 1927 р. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

3. Флігель Грушевських на Паньківській, 9. Ліворуч – будівля, відома зі спогадів, як «сторожка двірника». На сходах стоїть Валентина Іванівна Шамрай. Київ. Кінець 1920-х рр.

З колекції ІММГ.

¹¹ Йдеться про невеликий закритий коридор, що вів до кухні, кімнатки прислуги, ванни і туалету. Там була топка груби, що обігрівала вітальню й коридор. Спершу Магдуса Шапран жила в коридорчику третього поверху, а пізніше перейшла на другий (планування другого і третього поверхів було однаковим).

¹² Лялею в Домі Грушевських називали Галю Петрицьку (2 серпня 1920, Київ – 1930, Київ) – дочку Шамраєвої (Петрицької, Василенко) Ольги Вікторівни та Петрицького Анатолія Галактіоновича. Народилася і мешкала на Паньківській, 9. Після розлучення батьків і нового шлюбу Ольги Вікторівни та її переїзду до Харкова Галя залишилась на вихованні бабусі – Ганни Грушевської (Шамраєвої, Шамрай) і дядька – Сергія Шамрая. Довго хворіла на отит, який перейшов у менінгіт, що й стало причиною смерті. Похована на Байковому кладовищі.

¹³ Шамраєва (в заміжжі Петрицька, Василенко) Ольга Вікторівна (11 січня 1898, Владикавказ – 1955, Київ) – дочка Ганни Сергіївни Грушевської і російського офіцера Віктора Ілліча Шамраєва. Народилася у Владикавказі, після розпаду шлюбу батьків у 1905 р. з матір'ю і братом Сергієм потрапила до Києва. Бл. 1918 р. одружилася з Петрицьким А. Г., з яким мала доньку Галю. Бл. 1923-1924 р. розлучилася і стала дружиною Василенка В. Т. У 1930 р. померла дитина, а 1933 р. чоловіка було заарештовано і вислано до Уфи. Ольга Вікторівна поїхала за ним, але після повторного суду з подальшим розстрілом була змушена повернутись до Києва. З 1944 р. була дружиною Денисенка В. С. Похована на Байковому кладовище поруч з донькою Галею.

Дуже гарна була дівчинка. Вона дуже любила батька свого [Анатолія] Петрицького¹⁴. Я його зовсім не пам'ятаю. Як ми переїхали з Нової Греблі в Київ у 1924 році, якраз після смерті Леніна (оце я пам'ятаю добре), то він [А.Петрицький] якраз тоді розвівся з Ольгою Вікторівною. Він був людина добра. Він виїхав, а мама його жила в 7-му номері. Коли Ольга Вікторівна виїшла заміж, то мама Петрицького варила їм їсти. [Вона] мала свою кімнату на [вулиці] Саксаганського. Так що я її вже не знала.

В. Слупська: Петрицький приїздив на похорон Лялечки.

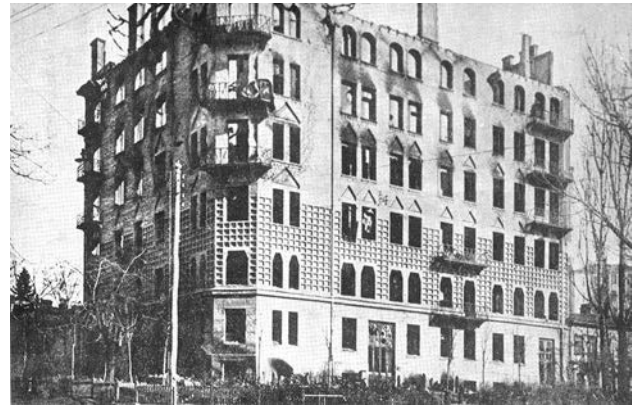
Г. Шапран: Петрицький дуже любив дитину. Я його бачила: дуже темпераментний чоловік був і дитина його страшенно любила.

– *А де Ви гралися з Лялею?*

Г. Шапран: У кухні, кімнатах гралися. І в саду гралися. Скрізь гралися. Повна свобода була.

– *Чи доводилось Вам гратися на руїнах Великого будинку¹⁵?*

Г. Шапран: Там були дуже красиві руїни і ми там по півдня проводили кожен день. Коли його

Руїни Великого дому Грушевських на Паньківській, 9. 1918 р.

розбомбили під час революції, там залишилися руїни. Цеглу Грушевські продали, купили землі [грунту] і на місці розібраних руїн насипали землі. Багато цінних речей там [у руїнах] знайшли, бо то ж підірвали будинок раптово, ніхто не знав, що будуть стріляти. І люди, хто був вдома, нічого не вивнесли. А як узнали? Стріляли з вокзалу, і люди хто був дома (тютья Теклюня¹⁶ мені розказувала), і вони помітили, що ціляться якраз у цей будинок.

¹⁴ Анатолій Галактіонович Петрицький (31 січня 1895, Київ – 6 березня 1964, Київ), згодом видатний художник, вперше з'явився на Паньківській № 9, коли ще навчався в Київському художньому училищі (1912–1918 рр.). Зі спогадів Євгенії Кричевської відомо, що на січень 1918 р. Петрицький знімав помешкання у Василя Кричевського на шостому поверсі Великого дому Грушевських. О.Костишина і В.Слупська розповідали, що (очевидно, після знищення Великого дому) Федір Кричевський оселив Анатолія Петрицького у своєї приятельки Лідії Старицької на першому поверсі флігеля на вул. Паньківській № 9 (кв. 2). Незабаром молодий Петрицький одружився з небогою Михайла Грушевською Ольгою Шамраєвою, мав з нею дитину Галю. Шлюб розпався, ймовірно, під час проживання митця в Москві в 1922-1924 рр., де Анатолій Галактіонович навчався у ВХУТЕМАСі. Згодом він часто провідував доньку, намагався, хоч і безуспішно, відновити сім'ю. Після смерті дитини одружився вдруге.

¹⁵ Після придбання родиною Грушевських 1908 р. садиби на Паньківській № 9 на місці старого 2-поверхового будиночка, що стояв на перетині Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць, було споруджено 6-поверховий (з підвалом – 7-поверховий) будинок (Великий дім Грушевських). До архітектурного оформлення будинку долучився Василь Кричевський – творець українського модерну. Помешкання Василя Кричевського та Михайла Грушевського, що зберігали великі колекції творів мистецтва, бібліотеки тощо, містились на 6-му поверсі будинку. Внаслідок прямого фугасного обстрілу більшовицькими військами М.Муравйова 25–26 січня (ст. ст.) 1918 р. будинок було знищено. Обгорілий каркас, як видно з листа М.П. Василенка В.І. Вернадському від 17.06.1921 (Архів Російської Академії Наук, ф. 518, оп. 3, спр. 233, арк. 29 зв.), було підірвано.

¹⁶ Йдеться про Теклю Андріївну Чик (у заміжжі Вільковську; 1894, Жовква – 1987, Львів) – багатолітню економку, справжню хранительку Дому Грушевських. Очевидно, ще до 1914 р., будучи зовсім молодою дівчиною, вона пов'язала своє життя з родиною Грушевських і відтоді разом з ними пройшла через усі випробування. У 1924 р. з Грушевськими приїхала до Києва, де займала невеличку комірчину на III поверсі (між вітальною і ванною). Там і застали Теклю Андріївну («тютью Теклюню») наші оповідачі. За спогадом В. Слупської, «тютья Теклюня була дуже веселою, життєрадісною безмірно доброю, відданою людиною, її любили всі, а ми — діти — особливо. [...] Михайло Сергійович та Ганна Сергіївна дуже любили її, відносились до неї як до свого члена сім'ї. Вона була дуже чесною людиною, і їй всі члени родини Грушевських завжди довіряли в усьому, а вона віддячувала їм за це повагою і відданістю». Проте внаслідок інтриг навколо майна Грушевських Текля Чик була «розжалувана» і переселена до «темної кімнати» у кв. № 1. Після цього вона пішла працювати кухарем на кондитерську фабрику ім. К. Маркса (тепер «Рошен») і виїшла заміж за помічника машиніста Олександра Вільковського, дітей не мала. У 1940 р. (за іншими розповідями – по війні) Текля виїхала на батьківщину до Жовкви, а згодом до Львова.

І тоді тьотя Теклюня, Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна (Михайла Сергійовича вдома не було) зразу вискочили роздягнені, вони нічого не одягли, а було холодно, і ніхто нічого не взяв. Там робітники, які розбирали потім цеглу, годинники знаходили і багато цінних речей. А сім поверхів – то ж великий будинок, висота яка ж тоді була! Як вони тоді вискочили, то Марія Сильвестрівна подзвонила по телефону [до Михайла Сергійовича] і вони виїхали. Одежі в них не було; тьотя Теклюня казала, що їм дали солдатські шинелі, вони поодягалися в солдатські шинелі і виїхали.

– Як відомо, ті події пережив сусідній будиночок на Паньківській, 7, що з 1913 р. також належав Грушевським. Там, зокрема, мешкала родина Петренків¹⁷, які часто згадувались у листуванні. Михайло Грушевський писав у листах до Ганни Сергіївни: «Що там з сьомим номером? Там дуже сильно, кажуть, розхазяйнувалися Петренки». Хто такі Петренки?

¹⁷ Родина Петренків неодноразово згадувалась у листуванні Грушевських. За розповіддю В.Слупської, ще за життя на Кавказі Ганна Сергіївна Шамраєва (Грушевська) прийняла, як землячку, дівчину-українку Варвару (та якимось чином опинилась на Кавказі, не маючи ні житла, ні роботи). Невдовзі Варвара одружилася з військовим-українцем Дмитром Петренком, який був у підпорядкуванні (ймовірно, денщиком) чоловіка Ганни Сергіївни – офіцера Віктора Ілліча Шамраєва. Через якийсь час після переїзду Ганни Сергіївни до Києва Грушевські прийняли (не раніше 1909 р.) родину Петренків до себе. Після придбання Грушевськими будиночка на Паньківській № 7 (1913 р.) Петренки оселились там, Дмитро став двірником, хоч, як зауважувала Марія Грушевська в листі до Ганни Шамрай, «до того напівзаваленого домика № 7 зовсім непотрібно дворника, і він без ніякої потреби там сидить» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1425, арк. 49). Втім, Дмитро Петренко мало запам'ятовувався молодшому поколінню, оскільки, як видно з листування Грушевських, 1922 р. він застрелився через конфлікти особистого характеру. Молодшим мешканцям Дому Грушевських запам'яталась його вдова Варвара («Варка»), яка й далі мешкала на Паньківській № 7 з боку двору з дочками Катериною і Марією і була куховаркою у Грушевських. Померла Варвара десь у 1930-х рр. від великих порізів віконним склом, що впало на неї, коли вона проходила вулицею.

¹⁸ Чоловіком Ганни Сергіївни Грушевської в 1891 р. став Шамраєв Віктор Ілліч (1862(?), Владикавказ(?) – 1922, Владикавказ), який походив з дворянської родини, здобув військову освіту і служив офіцером. По дружжю мало дітей Ольгу та Сергія. Зі слів його онуки В.Слупської постає цілком позитивний образ Віктора Шамраєва: «З розповідей людей, що жили в будинку № 9 і бачили його, коли він приїздив до Києва, був добрий і хороший чоловік. Вважали, що діти пішли саме в нього своєю вдачею» («Фантазувати і придумувати... я не буду». Спогади Вікторії Слупської (Шамрай) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 10. – С. 74). Проте з історичних джерел постає дещо інша характеристика. Судячи з його власних листів та листів його дружини Ганни, Віктор Ілліч не зміг відірватися від типового для Владикавказу суспільного прошарку, що його Михайло Грушевський охарактеризував «вислуженою, некультурною офіцернею». Невідповідність світогляду та характерів подружжя стала причиною розпаду шлюбу в 1905 р. За родинними переказами, на розлучення Віктор Ілліч погодився лише після одержання великої грошової виплати. На отримані кошти пробував розгорнути видавничу діяльність – про це свідчать кілька листівок з вихідними даними та автографом «Моя професія», що зберігалися в Ганни Шамрай.

¹⁹ У 1924 р. Ганна Сергіївна передала братові з родиною простору вітальню (її зайняла Марія Сильвестрівна) та дві невеличкі суміжні кімнатки, які зайняли Михайло Сергійович і Катерина. Після того, як у 1929 р. Ганна Сергіївна передала Михайлові Грушевському ще й велику кімнату під кабінет, ті дві невеличкі суміжні кімнатки були об'єднані в одну і стали кімнатою Катерини Михайлівни.

²⁰ Думається, що в останні роки життя Михайло Грушевський вже встиг пошкодувати, що 1924 р. перевіз родину до СРСР. Так, О.Степанишина передавала розповідь Марії Сильвестрівни про те, як незадовго перед смертю вчений сказав дружині: «Як зі мною що трапиться, їдьте зараз до Галичини, не залишайтеся у більшовиків». Втім, змінити щось уже було неможливо. (Степанишина О. Останні роки життя М.Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178).

були дуже добрі, дуже добре до нас відносились Марія Сильвестрівна, це дуже добра жінка була. Говорила вона по-українськи зі мною.

Грушевська Марія
Сильвестрівна.
Київ. Друга поло-
вина 1920-х рр.
З колекції ІММГ.

– На 3 поверсі жила Ганна Сергіївна, Михайло Сергійович з родиною, Сергій з дружиною, а Ви жили в коридорі?

Г. Шапран: ...У коридорі. Стосунки з Теклюнею були дуже хороші, вона дуже добра жінка була. Я Вам скажу приклад: якось забралися злодії. Це був [19]27-й рік. І, уявляєте, в кухні на 3 поверсі відкрили хвірточку [квартирку. – М.К], забралися на кухню

і вкрали моє нове пальто, мамине і Ториної мами пальто і вийшли через двері. Тьотя Теклюня дала своє старе пальто, щоб мені перешили.

В. Слупська: Я хочу сказати, що тьотя Теклюня і Мотрона Кирилівна були як свої. У нас родичів було мало. Мені Галина мама ближча від

усіх моїх родичів разом узятих. Це мені як друга мама була. Вона мене дуже любила, я її дуже любила, і взагалі, це була як своя сім'я. До тьоті Теклюні теж так відносились, тому мені дуже шкода і якось образливо, що до тьоті Теклюні Анна Олександрівна²¹ так поставилася, що її вижили.

Г. Шапран: Ні, тьотю Теклюню не вижили. Тьотя Теклюня тоді одружилася (їй було років 38-39), як внизу вже жила.

В. Слупська: Ну правильно, я ж і кажу, що її вижили.

Г. Шапран: Марія Сильвестрівна, видно, тоді подумала, що Катруся остається одна, тьотя Теклюня з чоловіком – це вже не те. А тьотя Теклюня перед тим пішла робити, бо Марія Сильвестрівна була в Москві з чоловіком і з Катрусєю (вони поїхали всі разом)²². Теклюня з ними не поїхала, а, фактично, стерегла хату.

В. Слупська: Їй довіряли як собі. Своя людина була.

– А їхні три кімнати²³ були зачинені?

Г. Шапран: Ключі в тьоті Теклюні були. Вона слідкувала за порядком і за хатою. Але не дивлячись на це, наче й родичі там жили, але пропали в них срібні ножі (ручки). Чого ми думаємо, що

²¹ Йдеться про Яковлеву Ганну Олександрівну, яка мешкала «в домі на розі вулиць Комінтерну та Саксаганського у дворі будинку з магазином «Оптика», тобто на теперішній вулиці С.Петлюри №20-А чи 22-А. Ще з 1920-х рр. вона обслуговувала мешканців Паньківської № 9 у ролі пралі. За іншими спогадами В. Слупської, «це була підла, хитра, улеслива жінка, яка зуміла втертись у довіру до Марії Сильвестрівни, зробитись їй необхідно, особливо в останні роки життя. Але їй заважала тьотя Теклюня, яка стояла завжди на стороні інтересів сім'ї Грушевських. Анна Олександрівна облила брудом тьотю Теклюню, Марія Сильвестрівна повірила в це, і тьотю Теклюню звільнили з роботи домогосподарки» (Спогади В.Слупської. Зберігаються в ІММГ). Користуючись відтепер становищем фактичної економки при Марії Сильвестрівні, «Анна Александровна» вміло використала її старечу довірливість і безпорадність, щоб поступово присвоїти значну частину її речей. 5 вересня 1942 р. в листі до В.Дорошенка Марія Сильвестрівна згадувала Ганну Олександрівну: «Я не сама, а єсть зі мною робітниця, яка мені вже 8 літ допомагає і, так би мовити, опікується мною». (Вальо М. Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942-1943 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – Випуск 12. – Львів, 2004. – С. 477). За спогадом В.Слупської, «Анна Олександрівна, поєднавшись в спільних інтересах з сусідом, який жив у кабінеті [Семен Олександрович Плотичер. – М.К], почала поступово грабувати Марію Сильвестрівну, виносячи сумками дорогоцінні речі: дорогі шуби і таке інше. Коли померла Марія Сильвестрівна, в ту ж ніч Анна Олександрівна вивезла меблі і кращі речі, які ще залишались в кімнаті. Куди все це поділось, нікому не відомо» (Спогади В.Слупської. Зберігаються в ІММГ). Пошуки автором приміток якихось її слідів на вул. С. Петлюри виявились безуспішними.

²² Йдеться про «почесне заслання» Михайла Грушевського до Москви, куди 4 квітня 1931 р. він був під арештом привезений з Харкова на допит на Луб'янці. Невдовзі був випущений на волю і з дружиною Марією Сильвестрівною та донькою Катериною жив на вул. будинку Погодінській №2/3, кв. 102, яку ВУАН винаймала для учасників українських археографічних експедицій, що приїжджали для роботи в московських архівах. Повертачись до Києва йому було небезпечно, і в ті останні роки життя, вчений більше співпрацював з АН СРСР, ніж з ВУАН. Наприкінці листопада 1934 р. після смерті вченого Марія Сильвестрівна з Катериною повернулись до Києва на Паньківську, 9.

²³ Якщо в 1924 р. після повернення Михайла Грушевського з еміграції Ганна Сергіївна віддала йому з родиною дві кімнати на третьому поверсі (велику вітальню і меншу розділену на дві частини кутову кімнату), то 1929 р. вона додала ще й третю кімнату – для кабінету Михайла Сергійовича.

свій міг це зробили, бо ручки повідкручували, а леза сталені – це все залишилося. І вони не вивезли ці ручки, а під буфет сховали. А тьотя Теклюня робила порядок там і знайшла ці ножі.

В. Слупська: Вона вже внизу тоді жила. Вона спочатку переїхала, а потім одружилися.

– *А коли ж з'явилась Анна Олександрівна?*

В. Слупська: Анна Олександрівна прала білизну – нам, тьоті Марині. Вона спочатку була прачкою. Скільки я, пам'ятаю себе, стільки Анна Олександрівна ходила, люди все розібрали. Вона була колись одружена, дітей не було, потім кинула чоловіка і пішла сама собі гроші зароблять. Це було дуже дивно в ті роки, але вона все-таки сама собі на життя заробляла – «стірала».

В. Слупська: Жила вона на вулиці Саксаганського. На Безаківській²⁴, але ми з вулиці Саксаганського якось заходили. Там, де «Оптика», 2-й будинок у дворі.]. Вона там довго жила, там і померла (в 1950-х рр., або й пізніше²⁵). Сусіди все розібрали. Одна сусідка її доглядала, і вона все їй залишила.

– *Вам доводилось бувати на 3-му поверсі в квартирі Грушевських? Як виглядали їхні кімнати?*

Г. Шапран: У ідальні при вході праворуч ... посередині стіл стояв, зліва в кутку (біля балконних дверей) стояло ліжко, посередині – буфет, а зразу при вході ліворуч від дверей стояв шкафчик (по-моєму, для посуду). Там всякі речі лежали, простирадла... А праворуч у кутку кахляна пічка стояла [*В. Слупська:* там на підлозі трикутничок лишився], далі – шкафчик для посуду, а потім – буфет. [На папері довго позначає розташування меблів у кімнатах]: Тут двері, тут пічка, а тут я не пам'ятаю, що було. Тут маленький шкафчик стояв (салфетки там лежали...).

Ганна Шапран і Вікторія Слупська в колишньому кабінеті Михайла Грушевського на Паньківській, 9. Початок 1993 р. Фото М.Кучеренка. Публікується вперше.

Тут буфет, а тут ліжко Марії Сильвестрівни. Двері до тьоті Теклюні були закриті. Тут балкон, тут двері, а тут стояло дзеркало. Сюди з кухні носили їсти. Тут двері в сусідню кімнату до Катрусі²⁶. Там було перегороджено, дві кімнати було... кабінет Михайла Сергійовича невеликий, Катерина Михайлівна з батьком там жила: Михайло Сергійович у прохідній, а тут [ліворуч] була спальня Катрусі. А пізніше відкрили [новий] кабінет і зробили одну кімнату.

²⁴ В. Слупська вжила дореволюційну назву вулиці, яка в радянські часи була вулицею Комінтерну, а тепер носить ім'я С. Петлюри.

²⁵ За іншими даними, померла Ганна Олександрівна бл. 1961–1962 рр.

²⁶ Наведений вище опис вітальні Грушевських доповнює фрагмент з письмових спогадів В. Слупської: «Інтер'єр кімнат, які займала родина Михайла Сергійовича, я пам'ятаю погано. Я бувала там з татком і мамою зовсім малою (про що розповідала мені мама). Бувала пізніше, вже після смерті дяді Мішеньки, з бабцею на свята, на Новий рік, може, коли на день народження. Бувала не часто. Але, по складу свого характеру, я ніколи не цікавилась обстановкою в кімнатах, тому запам'ятала лише те, що мене могло зацікавити. Я добре пам'ятаю посередині кімнати великий чотирикутний стіл, за яким ми всі сиділи, коли приходили в гості, пам'ятаю туалетний столик (вірніше, певно, трельяж, бо там було дзеркало), який стояв біля дверей на веранду. Запам'ятала, може, тому, що на ньому висів чудово зроблений виноград. Виноград виглядав як справжній. Пам'ятаю, де стояла у них ялинка на Новий рік, завжди прикрашена чудовими іграшками» (Спогади В. Слупської. Зберігаються в ІММГ).

– *Якого кольору були меблі?*

Г. Шапран: Колір світлий був.

– *Ви згадували колись “шаре мебелки”²⁷...*

Г. Шапран: Ціхоцька лишила ці меблі мамі. Вони стояли внизу в Ольги Олександрівни²⁸. Але Ольга Олександрівна не дала цих меблів і дзеркальної шафи. Ну, не дала, то й не дала. Мама не дуже переживала.

– *А коли в Москві був Михайло Сергійович, Ви з Теклюнею не заходили в ці кімнати? Можли Ви туди заходити?*

Г. Шапран: Заходила, коли вже не було Михайла Сергійовича, а ще була жива Марія Сильвестрівна.

– *Ці меблі були дорогі? В одному стилі?*

Г. Шапран: В одному стилі, невисокі. У них в їдальні, правда, високий буфет стояв, а в кімнаті Катерини Михайлівни – низький (як тепер) сервант. Меблі дорогі, ліжка поліровані, дешевого нічого в них не було.

– *А шафа для одягу була у великій кімнаті?*

Г. Шапран: Була, аякже.

– *З дзеркалом?*

Г. Шапран: Не пам'ятаю.

– *Як Ви їдальню запам'ятали, там не мінялися меблі?*

Г. Шапран: Ні, ні, вони, як вернулися [1924 р. з еміграції], зразу купили дорогі хороші меблі. Як ми приїхали, меблі вже стояли. Я іноді приходила поздоровити Марію Сильвестрівну з святами. Марія Сильвестрівна дуже хороша жінка

була, завжди нам щось дарувала, готувала добре. Мені, Торі і Лялі [дарувала] конфети на свята – Новий рік, Різдво і Великдень.

– *А на свята, пов'язані з Дівою Марією (День Ангела)?*

Г. Шапран: Ні.

– *А ялинку ставили Грушевські?*

Г. Шапран: Цього я не пам'ятаю.

В. Слупська: В їдальні була ялинка, праворуч від входних дверей. Там було місце в них і там завжди ялинка стояла. Велика ялинка, до стелі. У кабінеті на всю стіну [ліворуч] стояла полиця з книжками.

– *Що стояло в кабінеті між вікнами?*

Г. Шапран: Не, пам'ятаю, праворуч пам'ятаю тільки величезний годинник²⁹. Килим не пам'ятаю.

Сергій Шамрай з дружиною Валентиною Іванівною та донькою Вікторією після першого заслання. Київ, Паньківська, 9. 1936 р. З колекції ІММГ.

²⁷ Польське визначення «szare mebelki» (сірі меблі), очевидно, залишилось від Софії Ціхоцької, меблі якої стояли в орендованому нею помешканні на другому поверсі.

²⁸ Напевно, родина Ціхоцьких від'їжджала до Польщі поспіхом, залишивши багато речей, зокрема, меблі. Пізніше, 1926 р., в листі до Олександра і Ольги Грушевських вона просила: «Я была бы Вам очень благодарна, если бы удалось продать хорошо остальную мебель (шкаф зеркальный, письменный стол, серый гарнитурчик), так как мне деньги страшно нужны» (ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1408, арк. 51–54). За версією О. Костишиної, «шкаф зеркальный» – велика шафа з червоного дерева з зовнішнім дзеркалом, що стояла у прохідній кімнаті другого поверху, «письменный стол» – великий 2-тумбовий письмовий стіл, завжди завалений книжками, а «серый гарнитурчик» («szare mebelki») був світло-сірого кольору і складався з 4-х предметів: канапки, двох крісел і столика, які стояли в теперішній кімнаті науковців.

²⁹ Великий індивідуальної роботи напільний годинник у дерев'яному корпусі готичного стилю був справжньою окрасою кабінету Михайла Грушевського. Його бачимо на виявлених 1994 р. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського негативах на склі з фотофіксацією кабінету вченого наприкінці 1929-го. За свідченням Георгія Пустовойта (син засновника Спілки художників України Гаврила Пустовойта), коли його овдовіла мати Любов Ілларіонівна з дітьми 1948 р. оселилась на третьому поверсі Дому Грушевських, годинник уже стояв у лівій частині прохідної кімнати, де мешкала Ольга Олександрівна. Після її смерті (1961 р.) годинник став власністю родини Пустовойтів і 1991 р. разом з багатьма іншими речами був переданий новостворюваному ІММГ. Дослідження С. Панькової показали, що вигравіруваний на циферблаті напис засвідчував ім'я майстра – Хоми (Фоми) Шота з Новгород-Сіверського, який був колишнім кріпаком місцевого діда Михайла Судієнка. Детально див.: <http://vuam.org.ua/uk/802>: Годинник_з_домашнього_робочого_кабінету_Михайла_Грушевського_на_Паньківській_9.

В. Слупська: Коли тут жив Плотичер³⁰ і привіз свою маму, біля пічки стояло ліжко, де спала його мама.

– *Ви жили спершу на третьому поверсі, а коли перебрались на другий поверх?*

Г. Шапран: Зимою [1929/30 рр.] перебралися³¹.

– *Тобто коли Михайло Сергійович перебрався в кабінет, а Вікторія Сергіївна перейшла з батьками вниз, Ви теж разом з ними перейшли на 2-й поверх?*

Г. Шапран: І ми з ними перейшли вниз, я вчилася, так що... Мама домробітницею була в Сергія Вікторовича й Валентини Іванівни. Але потім, як заарештували Сергія Вікторовича, то мама вже пішла робити.

– *А Ганні Сергіївні хто допомагав?*

Г. Шапран: Була робітниця в Ганні Сергіївні, тільки дуже мало була. А потім Ляля померла... Дівчинка зовсім малою хворіла скарлатиною, і зосталося запалення середнього вушка в неї. Я пам'ятаю, перед смертю вона сильно схудла. Коли кинулись її обслідувати, то знайшли запалення. Лікував професор Пучків-

ський. Він був дуже хороший спеціаліст, тоді славився, був за границею багато, його знали в Берліні, він друкувався. Він запропонував Ганні Сергіївні зробити операцію [*В. Слупська:* У лікарні Федорова]. Приїхала Ольга Вікторівна і вони відмовилися зробити операцію. Він їх умовляв, просив, але вони не захотіли. Він пропонував на дому робити, якщо не хочуть класти дитину в лікарню. Вони відмовилися, і дитина через три дні померла. Запалення середнього вуха дало ускладнення: менінгіт. Гнійний. [У разі операції] дитина б осталася живою. Питали, які будуть ускладнення. Сказали, що дитина може бути глуха. Так і вийшло... Ляля весь час жила в бабусі, Ольга Вікторівна виїхала в Харків. Її батько, Петрицький, дуже любив дитину, і коли стало погано з дитиною, він приїхав, привіз їй багато подарунків. Дитина дуже рада була, але вона після того недовго прожила³².

В. Слупська: Славна дівчинка була, гарна. Красива жінка була б. Мені мама розповідала, що вона [хвора] дуже мучилась. Татко носив її цілими ночами на руках. Він дуже любив цю

³⁰ Плотичер Семен Олександрович (за метрикою – Соломон Абрамович; середина 1880-х – приблизно 1980) з дружиною Саррою Мойсеївною (1893–1969), приїхавши 1934 р. з Харкова, оселився у відгородженій половині прохідної кімнати у квартирі № 4 на Паньківській № 9. Дітей не мали. За фахом був інженером, дружина – лікарем-венерологом, автором ряду медичних книг. Під час війни евакуювались на схід, а по поверненню 1945 р. з дозволу Марії Сильвестрівни оселилися в кабінеті М.С. Грушевського. Якийсь час з подружжям жила стара мати, яку Семен Олександрович привіз десь із Росії, продавши їй житло. Про родину Плотичерів збереглися суперечливі оцінки. Так, частині сусідів Плотичери запам'ятались як дуже позитивне, інтелігентне подружжя. За словами О.Костишиної, Сарра Мойсеївна закінчила Сорбонну, а Семен Олександрович – *Еколь Нормаль* у Парижі. За характеристикою І.Денисенка, «якщо не рахувати бездітності, це була ідеальна пара, їм було під 80, а вони ходили по вулиці, тримаючись за руки. [...] це були бездоганно порядні люди, готові прийти на допомогу в разі потреби й не здатні на погане» (*Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона. – № 18. – 2004. – С. 33–41*). Марія Сильвестрівна прихильно ставилась до Сарри Мойсеївни, називала її «Наталочкою» (за розповіддю В.Слупської, Марія Сильвестрівна довірила Саррі Мойсеївні таємницю про те, що вона на грубі сховала золото; і та, полізши за ним, впала і зламала руку). За словами В. Слупської, це були «люди як люди, поки не зачіпати їхніх інтересів». Семен Плотичер добре малював олійними фарбами, зокрема створив портрети Сарри Мойсеївни (зберігається в ІММГ) і, за свідченням О. Костишиної, портрет Марії Сильвестрівни (не зберігся).

³¹ Близько восьми років Мотрона Шапран з донькою мешкали в такому ж коридорі на другому поверсі, а приблизно 1938 р. після арешту в Чернігові Сергія Шамрая його дружина Валентина Іванівна, небезпідставно передбачаючи майбутнє «ущільнення», віддала Мотроні Кирилівні на тому ж поверсі половину розгородженої прохідної кімнати (іншу половину займала Поспехова Марія Олександрівна – подруга Ольги Олександрівни). Там Мотрона Шапран і доживала свій вік. Л.Чернова згадувала, як, приїжджаючи до Києва на сесію, зупинялась у Шапранів у прохідній кімнаті на другому поверсі: «У них була відгороджена частина великої кімнати, просто без батарей опалення. [...] У них була спільна кухня, там кожен мав свою плиту, був лічильник над плитою. Як ідеш в туалет – у кожного своя лампочка: комунальна квартира».

³² У тогочасному листі до своєї небоги Марти Левицької Марія Сильвестрівна 14 квітня 1930 р. писала: «Вмерла внучка вуйкової сестри [Ганні Сергіївні. – *М.К.*], вона в однім помешканні з нами і ми всі «брали участь» в хоробі й муках бідної дитини. Вона ще кілька літ тому, коли їй було 5 літ хорувала на дуже важку шкарлятину, се кинулось на ухо, так що вона мало що чула, потім перейшло на друге і скінчилось тяжким менінгітом» (*Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських // – Львів, 2008. – С. 44*).

Галя Петрицька на Паньківській, 9. Київ.
Не пізніше 1930 р.
З колекції ІММГ. Публікується вперше.

дитину. Вона ж при ньому росла, поки він не був одружений. Фактично він її виховував. Вона так кричала, що спати не можна було. Причому вона кричала кілька днів – день і ніч. Вона так кричала... ми аж на 2-му [поверсі чули]. Які ж там перегородки [в будинку] були, це ж не так, як тепер. У нас [звичайно за товстими стінами] нічого ж не чути, у нас бомба впала поруч³³, і тільки вікна вилетіли, навіть тріщини не було. Малюсінька [тріщина] була, але ж не розколовся будинок.

– Як Вам запам'ятався кінець Михайла Грушевського?

Г. Шапран: Вони поїхали на курорт³⁴. Михайло Сергійович почав, видно, ванни приймати, а в нього був фурункул на потилиці. Дивилися лікарі, говорили, що нічого не треба робити. Пеніциліну в той час не було, так що багато вони не могли зробити. Але Марія Сильвестрівна там стріла якогось галичанина³⁵, який знав їх. Він сам лікар-хірург був. І він запропонував їм зробити операцію. Місцеві лікарі не радили робити. Вони їх не послухали, розрізали і зразу сепсис почався. І він від сепсису помер³⁶.

³³ Як пояснила О. Костишина, під час радянських бомбардувань стратегічних об'єктів в окупованому німцями Києві у травні 1943 р. 4-5 бомб замість залізниці впали на вул. Микільсько-Ботанічну, через що серед цивільного населення були вбиті й поранені. Від вибухової хвилі був зруйнований 2-поверховий будинок № 12(?) (за версією О. Костишиної, там жила донька її няні – Ганна Семенівна Цибульська), а у флігелі на Паньківській № 9 повилітали вікна і двері. Також були пошкоджені сусідні будинки.

³⁴ Відомо, що, мешкаючи в Москві, родина Грушевських в 1932, 1933 і 1934 рр. раз на рік їздила на курорт до Кисловодська – на такий близький Михайлові Сергійовичу Кавказ. Востаннє вони приїхали туди 9 вересня 1934 р. на відпочинок у санаторії Комісії сприяння вченим (російська аббревіатура – КСУ).

³⁵ Очевидно, мається на увазі лікар Григоровський, якому справді довіряла Марія Сильвестрівна. За свідченнями О. Степанишиної поданими зі слів Марії Грушевської, «Марія Сильвестрівна хотіла запросити лікаря Григоровського, але завідувач лікарні Хургін не дозволив і зробив сам». (Степанишина О. Останні роки життя М. Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178).

³⁶ Значно більше від стримуваної самоцензурою Ганни Марківни дають архівні джерела. Згідно з ними, десь у середині жовтня 1934 р. у вченого на спині з'явився гнійник. 28 жовтня Катерина Грушевська писала до Олександра та Ольги Грушевських: «Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусьови довелося робити операцію, але вона була не достатня, і потім знов різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшенно намучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижається і рана в кращім стані. Але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується, і лікар каже, що, може, ще доведеться різати. Надіємось, одначе, обійдеться» (Панькова С. Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – Випуск 18. – К., 2013. – С. 809). «Резали мене сильно, 13, 17 і 22; температура все еще повышена, и не знаю, как это еще долго продлится», – писав 31 жовтня 1934 р. М. Грушевський до російського історика академіка Дмитра Петрушевського (Там само). 11 листопада Катерина Грушевська знову писала до Олександра та Ольги Грушевських, зокрема, про те, що «Татусьо дуже вичерпаний і знесилений, спить дуже зле, жар його мучить, весь час хоче пити і т. д. Сьогодні перелили кров з вени в рану, кажуть, що се піднесе працю організму, бо, видно, сопро- тивляемос[т]ь слаба. Взяли теж гній для автоваксини, але чи зроблять її, не знати. Перед тим вприскували противострептококову. Боюсь, що вони трохи ошупью лічать. Лікує Перекрестова, Фед. Ар. її знає, і хірург Богданов» (Там само. – С. 810). Після місячного «лікування» в санаторії вчений 13 листопада був покладений

– *А хіба не Хургін робив операцію?*

Г. Шапран: Ні. Не можна нікого винити. Операцію не рекомендують робити. Я сама як терапевт, в мене такі випадки бували в житті, так ніколи лікарі не радили робити операцію. Хай прорве або ж... Кінець і так і так міг бути поганий.

– *Смерть можлива при такій ситуації?*

Г. Шапран: Можлива. Він помер від сепсису. Розрізали, відкрили входні ворота для інфекції – і все³⁷.

– *Але ж Хургін робив операцію?*

Г. Шапран: Я не можу сказати. Про це не говорили. Марія Сильвестрівна нічого ніколи не говорила про це. Вони приїхали дуже розстроєні, і все.

– *Чи пам'ятаєте Ви, як відбувався похорон Михайла Грушевського?*

Г. Шапран: Я сама на похороні була, але я нічого не пам'ятаю, відверто кажучи.

– *Хто був від вашого будинку?*

Г. Шапран: Хто там міг бути? Верхній поверх: Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна. Другий поверх: брат Михайла Сергійовича

Михайло Грушевський у своєму кабінеті на Паньківській, 9. Київ. 1929–1931 рр.
З колекції ІР НБУВ.

[Олександр Сергійович] з жінкою [Ольгою Олександрівною]. Юстина Костянтинівна³⁸ не ходила. Вона не виходила з дому. Скільки я її пам'ятаю, вона могла тільки в сад вийти, більше

до Кисловодської міської лікарні ім. О. Рикова. Історія хвороби засвідчує, що Михайло Грушевський туди «поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ, страдает злокачественным карбункулом спины. Подвергся 4-кратному оперативному вмешательству [...] Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шею больше книзу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосяной части головы напряженно-болезненный карбункул. В области поясницы второй созрелый большой карбункул» (Там само. – С. 808 – 809). Після двох хірургічних операцій, які провів завідувач лікарні Хургін стан хворого далі погіршився. 24 листопада був запрошений видатний хірург Бурденко. Оглянувши вченого, він вже у приймальні обурено вигукнув: «Що це ви мене покликали до вмираючої людини?». Того ж дня вченого не стало. (*Степанишина О.* Останні роки життя М.Грушевського // *Український історик.* – 1981. – Ч. 1-4. – С. 178-179). Також див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934). – К., 1999; *Шаповал Ю.* Загадка смерті Михайла Грушевського // *Український історичний журнал.* – 2006. – № 5. – С. 92-94.

³⁷ Відразу після звістки про смерть Михайла Грушевського в Україні поширилась версія про її насильницький характер. З документів НКВД відомо, що «у інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли». За чекістським донесенням, Максим Рильський сказав, що «не важливо, що останні дні проживав він на кавказькому курорті, адже донала його Москва». (Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931 – 1934). – К., 1999).

³⁸ Парфененко (дів. прізви. Шистовська) Юстина Костянтинівна (прибл. 1855 – прибл. 1932) – мама Ольги Олександрівни Грушевської, мешкала у квартирі № 3 (у лівій частині прохідної кімнати). Походила зі Ставрополя, де її батьки приятелювали з родиною С.Ф.Грушевського. Вийшла заміж за військового – Парфененка Олександра Романовича (1845 – 1902), який був, зокрема, наприкінці XIX ст. комендантом фортеці Івангород (тепер Демблін у Польщі). Мала з ним синів Володимира і Костянтина (обидва стали військовими, їхні долі на сьогодні мало відомі) та дочку Ольгу (в заміжжі Грушевська). Як видно з архівних матеріалів, на 1901 р. Юстина Костянтинівна мешкала в Києві, на 1917 – у Владикавказі. На поч. 1920-х рр. Ольга Олександрівна забрала стару матір до себе на вул. Паньківську, 9, де та й жила решту життя. Похована на Байковому кладовищі поруч з чоловіком (1961 р. туди ж підховали Ольгу Олександрівну). Могилою опікується ІММГ, зокрема бл. 2003 р. зусиллями ІММГ на надгробку О. Р. Парфененка було вирізьблено ім'я Юстини Костянтинівни.

нікуди не виходила. Я, мама, тьотя Теклюня були, Анна Сергіївна і Ольга Олександрівна, і родичі. І... ті, що на Сирецькій жили... Златоверховникови³⁹.

В. Слупська: Рильський провулок. Я їх [на похороні] не пам'ятаю. Я дуже добре пам'ятаю, що це була велика зала, труна стояла, отак ми сиділи збоку всі – родичі. В Академії Наук. Чотири чоловіки стояли весь час і мінялись – “почьотний караул”, отак обходили люди.

Г. Шапран: Людей дуже багато було, і дуже багато було на вулиці⁴⁰. Йшли пішки по Володимирській, потім по Горького до Байкового кладовища і там сховали. Ми йшли в другому чи третьому ряду, так [не бачили], що там ззаду робилося. Кажуть, що закривали кладовище⁴¹, я не знаю. Ми спереду були.

В. Слупська: Що я запам'ятала – чорний катафалк, коні дуже гарні, білою попоною покриті. Попона була в'язана з такими китицями.

Г. Шапран: Бахромою. Так, і потім у коней на головках щось таке було розвівалося.

В. Слупська: Може, тому мені це запам'яталось, що я ніколи такого в житті не бачила. Це мені запам'яталось дуже добре, краще всього.

– *А якісь корогви були?*

В. Слупська: Ні, корогов не було.

Г. Шапран: Щось несли, прапорів не було.

– *Церковна служба була?*

В. Слупська: По-моєму, ні. В тих роках, мені здається, що нічого цього не було⁴².

Г. Шапран: Я не пам'ятаю.

– *А на роботу Михайло Грушевський ходив пішки?*

Г. Шапран: Він пішки ходив. Михайло Сергійович був дуже роботящою людиною. Він уставав так годин в 10, на початку 11-ї йшов на роботу, а після роботи приходив, обідав і лягав спати. Це я добре пам'ятаю, того що коли [він відпочивав], просили [нас] дітей, щоб ми не бігали по коридору. Він лягав спати і годин в 9 вечора вставав.

– *То він вечеряв після роботи?*

Г. Шапран: Ні, обідав, пізно обідав. А вечеря суха була якась. Там що-небудь з хлібом, бутер-

³⁹ Йдеться про родичів Михайла, Ганни та Олександра Грушевських по матері – Глафірі Захарівні (в заміжжі Оппоковій), сестра якої Павлина Захарівна (1852–1939) в 1869 р. вийшла заміж за Михайла Даниловича Златоверховникова (1842–1929), який у Києві служив священником (у 1878–1908 рр. – Миколаївської церкви 1-ї Київської гімназії, в 1908–1919 рр. – протоієреєм Софійського собору). Два останні роки навчання в Університеті Св. Володимира Михайло Грушевський жив у службовому помешканні Михайла Даниловича в 1-й Київській гімназії. Подружжя Златоверховникових мало п'ятеро дітей, з яких двоє – Борис (1880–1961; з дружиною Лідією, дітей не мав) і Людмила (1886–1969; незаміжня) мешкали з батьками на Рильському пров., 3, кв. 22 (їх трьох і пам'ятала В. Слупська). З родини Грушевських зі Златоверховниковими найбільше підтримували відносини Ганна Сергіївна та її нащадки, зокрема, Вікторія Сергіївна, яка показала науковцям могили Златоверховникових на Байковому кладовищі (тепер ними опікується ІММГ). Детально див.: *Панькова С.* «Дід мій... виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії» // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син. – К., 2006. – С. 390–393, 516–519, 569–570.

⁴⁰ Дещо інша картина похорону, постає з тогочасних документів. За звітами чекістів, які продовжували пильно стежити навіть за мертвим Михайлом Грушевським, чисельність тих, хто прийшов провести вченого в останню путь, досягала 600 осіб, а на цвинтарі були присутні 400 осіб. За оцінкою Ю. Шаповала, «чимало людей просто через острах, побоюючись репресій, не пішли до тіла М. Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. [...] Ті, хто наважився піти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: «Йдеш віддати людині останню пошану і відчуваєш себе злочинцем, а що тут, скажіть, поганого...». (Цит. за: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 113–114). Подібну ситуацію описано у спогадах київський вченого М. Шарлеманя: «Все боялись стоять у гроба в почетном карауле. Мне поэтому пришлось стоять у гроба почти беспрерывно. Затем я провожал его на Байково кладбище. За гробом шло очень мало людей». (Цит. за: *Шарлемань Н.* Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. К., 2015. – С. 739).

⁴¹ Факт закриття воріт Байкового кладовища після внесення труни і входу передньої частини траурної процесії підтверджував і київський лікар Микола Кошель, який замолоду був учасником похорону Михайла Грушевського. Щоб потрапити на кладовище, він зайшов туди перед траурною колоною.

⁴² За спогадами мешканця Паньківської № 7 Олеся Доріченка, через чотирнадцять років так само без священника та корогов ховали і Марію Сильвестрівну – вдову Михайла Грушевського (*Кучеренко М.* Будинок Грушевських на вулиці Паньківській № 7 // Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 12. – К., 2012. – С. 109–123).

броди... Тьотя Теклюня ставила йому на стіл в кабінеті. Він просинався і вставав тоді годин в 9-10 і він до пізньої ночі сидів – я не можу сказати, годин до 3-х, мабуть. Я цього навіть не знаю, коли він вже засинав. Але ранком вставав – і знов. Так він працював.

– Чи були в них якісь улюблені страви?

Г. Шапран: Не пам'ятаю. Я на їжу не звертала увагу. Я взагалі погано їла, так що мене це не цікавило зовсім.

– Чи говорилось якось у сім'ї про приятелів Катерини?

В. Слупська: Ні.

Г. Шапран: Ольга Вікторівна була дуже гарна жінка. Краса казкова була. Надзвичайно гарна жінка була. Як гарна жінка, вона рано одружилася. І перший чоловік її був молодий художник Петрицький. Петрицький любив її шалено. Він дуже гарний був...

В. Слупська: Петрицький? Ну де він гарний був? Гарно одягнений – це зовсім друге, але гарним ніколи він не був.

Г. Шапран: Але видний був чоловік. Не можу сказати за красу. Я б його не впізнала. Вальжний. Як дівчинка⁴³ захворіла, він приходив, і я його тоді побачила. Він мене тоді вражав буквально: зовсім не подібний на цих всіх чоловіків, які ходили в нас у сірих сорочках.

В. Слупська: Не брудні, просто домашня одежа в усіх Грушевських була в сіро-синіх тонах.

Г. Шапран: Сорочки навипуск були і темні. І він вражав мене тоді: галстук у нього, біла сорочка, манішка. Він звертав на себе увагу.

В. Слупська: Моя мама була гарною жінкою. Моя мама мені казала, що “коли Люся приїхала і я відкрила двері, вона настільки була гарною – дуже гарно одягнута, дуже гарна на лиці, що я відкрила рот від здивування.” Це я чому кажу, тому що як гарна жінка, вона, знаєте, не так дивується. Вона була просто... Каже: “Я була поражена”, настільки вона була гарною. Але, бачите, життя її так склалося, що краса в неї зразу пройшла. Я не можу навіть сказати, що

вона гарна була. От моя мама якось більше трималася, можна було сказати, що вона колись була гарною, а про Люсю не можна було й цього сказати, що вона була дуже гарна.

Г. Шапран: І от Петрицький дуже любив Ольгу Вікторівну. Боже, як він плакав... Троє суток бігав коло дому. Так тоді чоловік [*В. Слупська:* Василенко⁴⁴] визвав “скорую допомогу” і положили в психлікарню, де він побув тиждень та радий був, що виписався звідти та вже він сюди не приходив. Він приїжджав до дитини, привозив подарки не один раз.

Валентина Іванівна Шамрай з донькою Вікторією та Ольгою Вікторівною (уродж. Шамраєва) в саду на Паньківській, 9. Київ. Кінець 1930-х рр.

З колекції ІММГ. Публікується вперше.

– Як познайомилась Ольга Вікторівна з Василенком?

Г. Шапран: Василенко, другий чоловік Ольги Вікторівни, був товаришем Петрицького, і відбив [у нього] жінку.

⁴³ Йдеться про Галю Петрицьку.

⁴⁴ Другим чоловіком Ольги Вікторівни був у 1923-1938 рр. Василь Трохимович Василенко (7(19) березня 1897, с. Семиполки, тепер Броварського р-ну Київської обл. – 20 жовтня 1938) – літературний критик, публіцист (літ. псевдонім Десняк). На поч. 1920-х рр. працював заступником головного редактора газети “Більшовик”, де також друкував свої статті Сергій Шамрай. Одружився з Ольгою Вікторівною приблизно в 1923 – 1924 рр. Подружжя мешкало в Харкові. У 1933 р. був ув'язнений, перевезений до м. Уральська (у спогадах В. Слупської також згадувалась Уфа), а згодом – розстріляний. То ж Ольга Вікторівна, яка поїхала туди на «вільне поселення», щоб бути ближче до чоловіка, змушена була повернутись до Києва вже вдовою.

– Чи багато Петрицький малював Ольгу Вікторівну?

Г. Шапран: Один великий портрет по пояс, я пам'ятаю, вона ще дівчиною була – років 16-18. Цей портрет щез, Ольга Вікторівна абрала його в Харків і потім, кажуть, комусь подарувала.

В. Слупська: Петрицький був художник, може, й хороший художник, але ми малюнків цих не бачили. Була одна картина, вона в коридорі стояла, велика [учнівська. – *Г. Шапран*] картина, якась жінка була намальована. [Саламея. Хтось забрав її. – *Г. Шапран*]. Вона стояла в коридорі. Але мені здається, що в основному Петрицький був художник-декоратор.

– Чи говорилось якомсь у сім'ї про особисте життя Катерини?

Г. Шапран: Тоді там людей було дуже мало. Ні з ким вони не дружили особливо, вони жили окремо якомсь, обособлено.

В. Слупська: У нас ніколи не торкались ніяких [таких] тем, ніколи нічого не розповідали. Якомсь було так.

Г. Шапран: Почекайте, я розкажу. Видно, як вони були у Відні, за нею «ухажував» один відомий художник...

Катерина
Грушевська.
Друга половина
1920-х рр.
З колекції
ЦДІАК України.

В. Слупська: Артист, ти казала.

Г. Шапран: Артист, відомий артист. Це тут, як вони повернулися. Ні, як у Москві були⁴⁵, Московський якийсь відомий артист. І батьки не дозволили їй вийти за нього заміж. Я не пам'ятаю, хто [то був] і я [його] не бачила. Ми, діти, не цікавилися, хто до кого ходив, нічого не цікавило нас.

– Ви згадували, що знали Марію Жуковську, яка була подругою Катерини. Чи часто вона бувала?

Г. Шапран: Бувала часто. Вони разом працювали. Разом, видно, в кіно, в театр ходили. Інших нікого не було, не пам'ятаю. Жуковська постарше була за Катерину Михайлівну. Вона вже була одружена, чоловік у неї був царський офіцер⁴⁶, потім, не знаю, чи він помер... Не знаю. В усякому разі, вона [при]ходила і Марія Сильвестрівна до неї добре ставилася.

– Що Ви останнє чули про Марію Жуковську?

Г. Шапран: Що вона по-російськи говорила, гарна жінка і більше нічого я не пам'ятаю. Приходила до Катерини Михайлівни. Потім вона виїхала в місце, звідки вона родом – чи в Курськ, чи в Орел, чи кудись туди виїхала.

В. Слупська: Десь у Росію.

Г. Шапран: Про її арешт не чула нічого. Почекайте... Ще чула... Анна Олександрівна, здається, мені говорила, що Марія Сильвестрівна

⁴⁵ Ймовірно йдеться про проживання родини Грушевських в Москві в 1931 – 1934 рр.

⁴⁶ Жуковська Марія Аркадіївна (1884, Київ – після 1932) походила з дворянської родини полковника російської армії. Стала дружиною Олександра Тимофійовича Жуковського (Жуківського) (1884–1925). Випускник Одеського піхотного юнкерського училища, Олександр Тимофійович здійснив добру військову кар'єру, брав участь у Першій світовій війні і 1917 р. вже був полковником російської армії. Тоді ж був делегатом першого та другого Всеукраїнських військових з'їздів, представником Українського Генерального військового комітету при Генеральному штабі в Петрограді. Після Жовтневого перевороту повернувся до Києва, де став помічником генерального військового секретаря Симона Петлюри. Брав безпосередню участь у січневих боях проти більшовиків. Був полковником Армії УНР, військовим міністром УНР (22 березня – 29 травня 1918 р.). У березні 1919 р. родини Грушевських та Жуковських виїхали до Чехословаччини, де Олександр Тимофійович був послом та військовим аташе УНР, головою всіх посольств УНР за кордоном. У 1922 р. подружжя повернулось до України, де оселилося в м. Балті (тепер Одеської обл.) Незабаром Олександр Тимофійович помер. Відомо, що Жуковські підтримували дружні зв'язки з Грушевськими, зокрема, Марія Жуковська дружила з Катериною Грушевською, збереглися її листи до Катерини. За дослідженнями О. Юркової (*Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.)*. – К., 1999. – С. 229–230.), у 1925–1930 рр. Марія Аркадіївна працювала секретарем, бібліотекарем, систематизатором матеріалу Кабінету примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України, а також – асистентом Комісії історичної пісенності. Після втрати роботи внаслідок чистки Історичних установ М.С. Грушевського Михайло Сергійович надав їй посаду експедитора часопису «Україна». Також була друкаркою М.С. Грушевського.

давала їй гроші, щоб вона поїхала до Катерини Михайлівни, коли її арештували. Так що вона не була заарештована⁴⁷.

Михайло та Марія Грушевські, Катерина Кондрат'єва, Марія Жуковська і Катерина Грушевська на Паньківській, 9. Київ.
Друга половина 1920-х рр.
З колекції ІММГ. Публікується вперше.

– Вона була заарештована однією з перших – у 1931 р. і відтоді сліди її губляться.

Г. Шапран: Ні, після війни вона була, бо я пам'ятаю, що Марія Сильвестрівна давала їй гроші⁴⁸.

– Тамара Марківна⁴⁹ розповідала, нібито Жуковська бачила могилу Катерини.

Г. Шапран: Може бути, може й їздила таки. Хто його знає...

– Хто ще бував у Грушевських?

Г. Шапран: Був [ще в них] такий архітектор Макогон⁵⁰, [коли] він пам'ятник робив.

– А Штепа⁵¹ заходив?

Г. Шапран: Не знаю, може і заходив, але я не знаю.

Іван Макогон біля макету «медальйона» з горельєфним портретом Михайла Грушевського. Київ. 1936 р.
З колекції І. Макогона.

⁴⁷ Г. Шапран і В. Слупська на той час ще були малими дітьми, і дорослі намагались нічого їм не розповідати. Насправді, як показують дослідження О. Юркової, Марія Жуковська була заарештована 26 січня 1931 р. і понад рік перебувала в київській тюрмі, так і не обмовивши себе та інших. Родина Грушевських продовжувала підтримувати Марію Жуковську, носила їй передачі. 21 березня 1932 р. була звільнена без права проживання в 12-ти містах протягом ще 2-х років. Подальшу долю Марії Аркадіївни з'ясувати не вдалося. Очевидно, вона дійсно виїхала до Росії й там залишилась назавжди.

⁴⁸ Очевидно, Марія Жуковська продовжувала підтримувати зв'язки з Марією Грушевською і, дійсно, могла приїжджати до неї в до Києва.

⁴⁹ Грушевська Тамара Марківна (1905, Суботів – 1992, Київ; в заміжжі Демидчук, Гельфанд) була молодшою дочкою Марка Федоровича Грушевського – близького товариша і чотириюрідного брата Михайла, Ганни та Олександра Грушевських. Змалечку знала Михайла Грушевського та його родину. У 1932–1934 рр. мешкала на Паньківській № 9 (прохідна кімната на третьому поверсі). Навесні 1992 р., коли ІММГ тільки почав створюватись, вона за кілька тижнів до смерті встигла розповісти музейникам окремі фрагменти з історії своєї родини. Заздалегідь написала невеликі спогади зі свого дитинства (Опубліковано: Маленька «сага» про рід Грушевських (Спогади Тамари Марківни Грушевської) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002 – Ч. 2. – С. 80–87).

⁵⁰ Макогон Іван Васильович (13 (26) жовтня 1907 р. с. Грушуваха (нині Барвінківський р-н Харківської обл.) – 19 серпня 2001 р. Київ) – український скульптор. Після навчання в Харківському художньому інституті (1926–1931) мешкав у Києві, працював у галузі станкової та монументальної скульптури, в різних матеріалах. У 1936 р. він, на той час молодий митець, за дорученням Василя Кричевського виконав горельєфний портрет на гранітному надгробку Михайла Грушевського. Для надгробка використали граніт з розташованого навпроти Київського університету п'єдестала колишнього пам'ятника цареві Миколі I, то ж і накриття, де працював митець, було поруч. На Паньківській № 9 він бував, очевидно, щоб ознайомитися з численними знімками вченого і якповніше відтворити його образ. За своє життя Іван Макогон став автором багатьох високомистецьких скульптурних творів. Одними з останніх стали меморіальна дошка на стіні Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, погруддя (в Адміністрації Президента України) і, перш за все, проект пам'ятника присвячена Михайлові Грушевському.

⁵¹ Штепа (Штеппа) Кость Тодосьович (3 грудня 1896, м. Лохвиця Полтавської обл. – 19 листопада 1958, Нью-Йорк) походив з родини священика. Арештований 17 березня 1938 р. Згодом за його свідченнями, зокрема, 10 липня 1938 р. була заарештована Катерина Грушевська. Звільнений 13 вересня 1939 р. З 1944 р. на еміграції. За оцінками сучасників, був провокатором НКВД.

– *А це прізвище Вам було відоме?*

В. Слупська: Мені, наприклад, дуже відоме, і мама дуже погано про нього говорила, дуже негативно до нього ставилась.

– *А чи ходили до Михайла Сергійовича?*

Г. Шапран: Дуже багато людей приходили, Вашетки приходили. Вашетко⁵², професор, жив недалеко від нас на Микільсько-Ботанічній, викладав у медінституті.

– *А зі Львова приїжджали?*

Г. Шапран: Зі Львова рідня Марії Сильвестрівни приїжджала. До війни і після війни теж⁵³.

– *Чи часто бували гості в Грушевських?*

Г. Шапран: Як Михайло Сергійович був [живий], до них приходили люди, вечорами. А потім, як залишились дві жінки [– Марія Сильвестрівна з Катериною Михайлівною], та ще й тоді, як «не в почоті» був Михайло Сергійович, то мало ходили. Люди ходили до них, але я не цікавилась, хто там та що.

– *Вікторіє Сергіївно, тепер уже справи відкрили, то ми знаємо, але Ви говорите, що вже тоді Ваша мама погано ставилась до Штепи...*

В. Слупська: Мама казала, що Штепа був замішаний у «цих» справах, що Штепа дуже нехороша людина. [...] Його прізвище я добре пам'ятаю. Вони [з батьком] не товаришували. Мама казала, що якесь відношення до арешту він мав, був замішаний в арештах. Як казали, потім, що Полічко Костя⁵⁴ теж був у якійсь мірі замішаний. Мама мені завжди говорила, що Штепа був дуже нехороша людина. А товаришувати... це був Глушко⁵⁵,

Василь Денисенко в Історичній секції. Київ.
Початок 1929 р. З колекції ІММГ.

⁵² Як пригадує О. Костишина, старий професор медицини Вашетко (ім'я не знає) дружив з Грушевськими і за віком був ровесником Ганни та Олександра Грушевських. Він мешкав у будинку № 10 на вул. Микільсько-Ботанічній. Помер, ймовірно, в кінці 1930-х чи в першій половині 1940-х рр. За словами О. Костишиної, Грушевських лікували відомі тогочасні лікарі Стражеско, Пучківський, Борис Златоверховников (терапевт).

⁵³ Епізодичні відвідини Грушевських родичами з Галичини почалися після приєднання Західної України. Так, навесні 1941 р. Ольга Микласевич (небога Марії Сильвестрівни зі Стрия) з чоловіком Вікентієм, відпочиваючи в санаторії під Києвом, гостювали на Паньківській, 9, і невдовзі в недатованому листі дякували «дорогій Теті за гостину в Києві, а [...] Ользі Олександрівні, що була так добра та трудилася з нами, показуючи нам особливості Києва» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 950, с. 43). 9 червня 1941 р. Ольга Микласевич додавала: «Тепер ще жиемо споминами про красу, якої так багато нахлиналися то в Корсуни, то в Київі, то [в] Каневі – згадуємо дорогі наші пам'ятки і думаємо – чи доведеться ще коли це все побачити? [...] Дорогий Ользі Олексе[андрівні] ще раз от тут із щирого серця дякую за її безмежну доброту, яку нам виявила і показала [с]тільки краси в нашій золотоверхім Києві!» (Там само, с. 48). По війні, приїжджаючи у відрядження до Києва, неодноразово бував на Паньківській № 9 львів'янин Теодор Зінько – чоловік Тетяни (дів. прізви. Калитовська), внучатої небоги Марії Сильвестрівни. Він, зокрема, пригадував: «У 1949 [насправді – 1948. – М.К.] році я двічі відвідував Марію Сильвестрівну. Прибита горем та перебуваючи у постійному неспокої із-за відвідин опікунів з НКВС, хоч була дуже нервовою, завжди дуже мужньо себе тримала. Коли я запрошував її переїхати до Львова чи Стрия і замешкати в нашій родині, відповідала: «Я очікую Колюні». (Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 335).

⁵⁴ Костянтин Полічко (Паличко?) згадується в розповідях В. Слупської, як один зі співробітників і приятелів Сергія Шамрая і присутній на деяких його групових знімках.

⁵⁵ Сильвестр Васильович Глушко (2 січня 1896, с. Москаленки, тепер Богуславського р-ну Київської обл. – 1964, Ірпінь) у 1924–1928 рр. – був аспірантом, а в 1928–1930 рр. – старшим науковим співробітником очолюваної Михайлом Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України. 26 лютого 1933 р. був заарештований за участь в неіснуючій Українській Військовій Організації і засуджений до п'яти років концтаборів. Покарання відбував в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі. Після звільнення 1937 р. залишився вільнонайманим, працював на посаді економіста відділу капітального будівництва «Ухтажемлагу» НКВС. Після повторного арешту 1941 р. понад рік перебував в ув'язненні. Надалі жив і працював в Іжевську (Удмуртія). 1956 р. тяжко хворий вийшов на пенсію. Після реабілітації 1958 р. переїхав в Україну, жив в Ірпені.

Карачківський⁵⁶, Глядківський⁵⁷, менше був, Василь Денисенко⁵⁸. Василь мене хрестив, це мій хрещений батько. Я десь читала, що п'ять чоловік було перших аспірантів, а в другій набраній групі аспірантів був Василь. І Василь, наскільки я зрозуміла, не встиг захиститись. Якраз почались

Невідома, Михайло Карачківський, Валентина Шамрай, Костянтин Полічко, невідома і Катерина Грушевська на дачі під Києвом (?). Друга половина 1920-х рр.
З колекції ЦДІАК України. Публікується вперше.

⁵⁶ Михайло Федорович Карачківський (22 вересня (5 жовтня) 1899, село Кормильча, нині Чемеровецького району Хмельницької області – 1 січня 1950, місто Брауншвейг, Німеччина(?), закінчивши 1923 р. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), переїхав до Києва. У 1925 – 1928 рр. на аспірантурі під керівництвом В.І.Щербини і П.В.Клименка (промоційну працю на тему «Київське цехове ремісництво XIX ст.» не встиг захистити). У 1924–1933 рр. працював у ВУАН, зокрема, в 1930–1933 рр. був асистентом, науковим співробітником, старшим науковим співробітником Комісії історії Києва і Правобережжя. Разом із Миколою Ткаченком, Віктором Юркевичем, Сильвестром Глушком, Катериною Грушевською та Сергієм Шамраєм належав до учнів Михайла Грушевського його київського періоду діяльності. Михайлу Федоровичу дивом пощастило уникнути репресій 1930-х років, попри те, що його прізвище досить-таки часто фігурувало серед імен членів різних «контрреволюційних організацій» у слідчих справах його колишніх колег. Після звільнення з ВУАН перебував на викладацькій роботі. 1941 року історик залишився в окупованому Києві, був співробітником Шевченківської райуправи міста, а 1943 року виїхав на Захід. Проживав у м. Новий Ульм (Німеччина). Відомості про його подальшу долю суперечливі.

⁵⁷ Глядківський Павло Семіонович Глядківський (28.02.1896, Овідіополь Одеської обл. — листопад 1979, Київ) походив з священничої родини. У 1924–1926 рр. був кандидатом в аспіранти, у 1926–1930 рр. – аспірантом М. Грушевського (1930 р. захистив промоційну працю на тему «Казка про «вдячного мерця»). У 1930–1933 рр. працював науковим співробітником Науково-дослідної кафедри історії України. У 1931 р. був силоміць залучений до «секретного співробітництва» з ГПУ, але через небажання давати «компромат» був звільнений 1933 р. з ВУАН за «ідеологічну невідповідність сучасним вимогам науки». Відтоді до наукової праці Павло Глядківський не повертався, а в листопаді 1933 р. виїхав до Воронежської обл. на будівництво цукрового заводу. У 1936–1941 рр. викладав у Києві на курсах тресту «Укрбудшлях». 1941 р. залишився в окупованому німцями Києві, був на педагогічній роботі. У жовтні 1943 р. був вивезений до Німеччини, бл. 1945 р. повернувся в Україну до Первомайська (тепер Миколаївської обл.). Арештований 9.01.1949 (за «співпрацю з М. Грушевським» і «пособництво окупантам») і засуджений до 10 р. позбавлення волі. Звільнений 16.09.1954 як інвалід. У 1975 р. після смерті дружини переїхав до сина в Київ. Реабілітований 6.09.1989. Павло Семіонович залишив спогади про своє життя в радянських концтаборах.

⁵⁸ Василь Семенович Денисенко (1896–1964) подружився з Сергієм Шамраєм у 1918–1923 рр., коли навчався на історико-філологічному факультеті Київського ВІНО. У 1927 р. був зарахований на аспірантуру до Михайла і Катерини Грушевських. У 1930 р. захистив промоційну працю на тему «Похоронні і поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади» і став науковцем очолюваної Михайлом Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН та Інституту матеріальної культури (до 1933 р.). Автор ряду наукових рецензій. Був звільнений з роботи і, рятуючись від репресій, виїхав на Крайню Північ, де вивчав мови, матеріальну та духовну культуру ханти, ненців і комі. У 1944 р. повернувся до м. Києва, невдовзі уклав цивільний шлюб (попередній шлюб з Марією Безручко розпався) з сестрою С. Шамрая Ольгою Вікторівною Василенко й оселився в домі Грушевських (у 1958 р., повернувшись з 10-річного колимського заслання, до нього підселився син Ігор (1930–2007) – згодом автор спогадів). Незадовго до смерті Василь Семенович клопотався щодо реабілітації Катерини Грушевської та Сергія Шамрая. Похований на Байковому кладовищі. Див. дет.: *Денисенко І.* У будинку Михайла Грушевського // *Зона.* – № 18. – 2004. – С. 33–41; *Денисенко І.* Уривки з минулого. Ч. I. До 1948-го / Примітки Кучеренка М. і Преловської І. // *Молода нація.* – № 2 (35). – 2005. – С. 5–60; *Денисенко І.* Уривки з минулого. – К., 2005; *Кучеренко М.* «Цю любов він проніс через все життя». Василь Денисенко, учень Михайла Грушевського // *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку».* 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчя виходу у світ праці М.С. Грушевського «Барське старство. Історичні нариси XV – XVIII ст.». – Київ – Бар, 2014. – С. 236–242.

арешти, цю групу розігнали, і захистились тільки п'ять перших: татко, Глушко, Карачківський, Юркевич... А Василя дружина і дружина Глушка – рідні сестри⁵⁹. На фотографіях вони всі разом були.

– *Чи пам'ятаєте обставини арештів у Домі Грушевських? Як це проходило?*

Г. Шапран: Це було літом 1938 р., і я виїжджала в село. Коли приїхала, їх уже не було⁶⁰. А Олександра Сергійовича я дуже поважала, дуже розумний чоловік був, дуже трудящий: він працював з ранку до ночі. Був дуже добрий чоловік. Багато бідних до нього приходило, такі інтелігентні жінки, не то, що звичайні жебраки, а бідні люди. І він так в бумажці то два яєчка винесе, то бутерброд – всім старався допомогти. І перша книжка, яку він мені подарував, це була «Хижина дяди Тома». Цю книжку я бережу по цей день. Кажуть, що його дуже любили студенти: він читав лекції в Київському університеті. Як були скорочення, а він уже був немолодий і хворий... я пам'ятаю, в 1930 р. він уже не працював. На нього могло вплинути те, що його по роботі звільнили. До того я була дуже мала, і ми з ним майже не зустрічалися, а потім я з ним зус-

Олександр Грушевський
на Паньківській, 9.
Київ. 1920-ті рр.
З колекції ІММГ.

порозумнішала трохи. З географії африканських країн... багато чого давав читати. Я читала книжки, повертала. Він просив конспектувати їх, але я лінувалася. В мене точні науки краще йшли. Він дуже добра людина був.

трічалася. Тільки я повинна сказати, що так особливо я не могла розмовлять, він був зайнятий, різний вік – він кінчав життя, я тільки починала. Ми жили на одному поверсі, а зустрічалися в кухні. Він мені багато книжок давав читати. Шекспіра він мені ще не давав читати, це його дружина давала мені потім. Він давав мені багато географічних книжок, щоб я

⁵⁹ Йдеться про Марію Іванівну (1903–1955; в заміжжі Денисенко) та Ганну Іванівну (1905–1962; в заміжжі Глушко), які походили з родини Івана Сергійовича та Ксенії Федорівни Безручків у м. Великий Токмак Таврійської губ. (тепер м. Токмак Запорізької обл.). Були близькими родичами (небогами(?)) генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки Марка Даниловича Безручка (ввійшов в історію як український полководець, який, зокрема, на чолі 6-ої січової стрілецької дивізії в серпні 1920 р. обороняв Замостя, чим допоміг урятувати Варшаву від натиску будьонівців у польсько-радянській війні). Обидві закінчили гімназію в Бердянську. Будучи музично обдарованими, то Марія в 1920-х роках закінчила консерваторію в Києві (і всі подальші роки викладала музику в загальноосвітній школі та заробляла, даючи приватні уроки гри на фортепіано), а Ганна вчилася в Театральному ін-ті ім. Карпенка-Карого (зірвала голос і не закінчила). Натомість Ганна Іванівна закінчила Медичний ін-т, працювала фтизіатром у Дрогобичі та Бердянську. Обидві стали дружинами аспірантів Михайла Грушевського: Василя Денисенка і Сильвестра Глушка. Марія Іванівна з Василем Семеновичем мала сина Ігоря, шлюб розпався внаслідок 11-річного перебування чоловіка на Півночі (1933–1944). Померла, не дочекавшись повернення сина, засудженого в 1948 р. за політичною статтею. Шлюб Ганни Іванівни теж розпався і бл. 1940 р. вона одружилася вдруге з Половинком Прокопом Михайловичем, мала сина Валерія (1941 р. н.). Коли сестри в 1-й пол. 1950-х рр. стало погано, Ганна Іванівна переїхала для догляду за нею в Київ на вул. Володимирську, працювала в тублікарні на Байковій горі, де очолювала лікарняну трудову експертну комісію.

⁶⁰ Йдеться про арешти дочки Михайла Грушевського Катерини (10 липня 1938 р.) та брата – Олександра Сергійовича (9 серпня 1938 р.). Про Катерину Грушевську достеменно відомо лише з листування Марії Сильвестрівни: вона перебувала в концтаборі Ельген на Колимі, а на початку 1941 р. була переведена до Москви на перегляд справи. Надалі відомості про неї обриваються. Олександр Грушевський, мужньо витримавши допити і знущання енкаведистів і нікого не обмовивши, потрапив на заслання до Павлодарської області. Там, за дослідженнями С. Білокопя, він помер 1942 р. Переконані, що Ганна Шапран знала набагато більше, але звична обережність не дозволила говорити. Так, Л. Чернова переказувала розповіді Ганни Марківни про те, як Марія Сильвестрівна упродовж багатьох років до кінця життя днями сиділа на балконі виглядаючи, чи не повертається додому її донька Катерина. Такі ж драматичні подробиці розповідали й інші мешканці Дому Грушевських, яких ще встигли застати грушевськознавці. Материнською тугою переповнені кілька листів Марії Сильвестрівни до Катерини, що непрочитаними повернулися з Ельгена і тепер доступні для дослідників: ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1015. Там же зберігається один (останній) лист від Катерини, датований 10 червня 1941 р. Трагедія родини Грушевських поповнила безмежний мартиролог жертв комуністичних репресій.

Ольга Парфененко (стоїть друга праворуч) з батьками, бабусею і братами. Початок 1890-х рр. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

Ольга Парфененко (в центрі) з матір'ю Юстиною Костянтинівною та рідними. Фортеця Івангород (тепер Демблін) у Польщі. Кінець 1890-х рр. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

В. Слупська: Його тягнуло до людей.
Г. Шапран: Він кожному старався допомогти. Я пам'ятаю жебраків. Боже, скільки приходило, він же нікому не відмовляв – щось тихенько сував у руки, щоб ніхто не бачив.
– *А Ольга Олександрівна?*
Г. Шапран: Це зовсім інша була натура. Батько її – Олександр Парфененко – був генерал, довго служив у Польщі, і вони там жили. Перед смертю переїхав у Київ, з армії був демобілізований⁶¹. Ольга Олександрівна познайомилася з Олександром Сергійовичем і женила його на собі, бо він не дуже хотів женитися. [...]

Ольга Олександрівна – легковажна жінка... Вона хороша, добра жінка була. В усякому разі, вона мені давала читати багато. Давав Олександр Сергійович багато, а потім, як я старша стала, там пішов Шекспір, інші письменники, так вони мені багато давали читати.

В. Слупська: Не дуже така вже й добра, бо кімнату вам не дала, якби була добра, то дала б. Маленька кімнатка⁶² [комірчина. – *М. К.*]. Тьотя Теклюня нагорі жила, так у нас така ж сама кімнатка. І татко просив, і мама просила, щоб дали Магдусі з Галею, так вони не дали. Ні, дядя Сашенька хотів, а тьотя Оля не дала. Кладовка

⁶¹ З епітафії на гранітному надгробкові на Байковому кладовищі видно, що генерал-майор Олександр Романович Парфененко [Парфененко. – *М. К.*] народився 25 серпня 1845 р., а помер 17 квітня 1902 р.

⁶² Йдеться про неопалювану комірчину площею кілька кв. метрів, розташовану в глибині коридорчика, де стояла скриня Ганни Шапран. Таку ж само комірчину поверхом вище займала Текля Чик (планування другого і третього поверхів було однаковим).

Ольга Олександрівна Грушевська з родичкою Катиш (верхній ряд), дружина фотографа, Юстина Костянтинівна Парфененко, Вікторія Шамрай та Руфина Степанівна Волинська з дочкою Олександрою на руках (нижній ряд) у саду на Паньківській, 9. Київ. Приблизно 1930 р. З колекції ІММГ. Публікується вперше.

Ольга Олександрівна Грушевська у своїй кімнаті на Паньківській, 9. Київ. Кінець 1950-х рр. З колекції ІММГ.

(холодильник) в них там була – їжа... все. В них була велика кімната, в них було ще три кімнати, так можна було дати. Коли ми переїхали на другий поверх, і вони з нами переїхали, так батьки мої і дядя Сашенька хотіли віддати. Татко просив, щоб дали цю малюсіньку кімнату.

– *І Ви жили в коридорі?*

Г. Шапран: В коридорі, звичайно. Я в кухні все життя провела, робила уроки. Правда, і в них [Шамраїв. – *М. К.*] у кімнаті теж сиділа.

* * *

На цьому обривається півторагодинний аудіокасетний запис 1998 р. з розповіддю двох мешканок Дому Грушевських – Ганни Марківни Шапран і Вікторії Сергіївни Слупської. Тепер, з часової відстані майже в два десятиліття, приходиться щемне усвідомлення того, як ще багато можна було в них розпитати, щоб, співставляючи розрізнені подробиці, максимально точно відтворити тогочасне життя і долі людей. Ми схилиємо перед ними голову: все пережите робило їх обережними, та не змогло зламати. Ми вдячні їм за все розказане, вдячні за те, що вони були в нашому житті...

Записав, відредагував і додав примітки
Микола Кучеренко.